

Ігор Стамбол

Ретроспективний погляд на українські поселення-«кліни» в сучасній Росії

Стаття є спробою порівняльного аналізу процесів заселення українцями територій, що входять до складу сучасної Російської Федерації. Також дане визначення основних причин занепаду українського етносу в «клинах» і з'ясовано можливі варіанти покращення ситуації.

In the article an attempt of comparative analysis of the processes of Ukrainian settlement of the territories that are part of contemporary Russia is done. A determination of the main reasons for decline of the Ukrainian ethnosc in the «klyns» («wedges») is done as well as possible options for improvement of the situation are clarified.

Процеси масових міграцій займають помітне місце в українській історії XIX – XX ст. Як наслідок цих переселень утворились численні осередки українців у всьому світі, які, окрім суто земляцьких функцій, ставили собі завдання збереження культури і традицій. Також діаспора намагалася залишатися невід'ємною частиною українського народу і послідовно реагувати на події в Україні, пропагувати незалежність і право на самовизначення нашого народу. Особливо яскраво це виявилось упродовж більшої частини XX ст., коли діаспорні періодичні видання поширювали у світі інформацію про становище населення в Україні, про перемоги і поразки національно-визвольних рухів, а також закликали цивілізований світ замислитися над проблемою підневільності українців. Та все це стосується, насамперед, західної діаспори, яка і в наш час, хоча і з меншим ентузіазмом, слідує за станом речей в уже самостійній державі. Тож постає справедливе питання: а як же наша східна діаспора, одна з найчисельніших у світі? Чи була вона активним учасником української історії, чи повністю піддалася асиміляції? Ці питання є актуальними насамперед тому, що уряд України практично не цікавиться справами закордонних українців. До того ж діаспора в Росії не має можливості голосно заявляти про себе, як це робить західна, адже умови, в яких проживають українці Сходу і Заходу, кардинально відрізняються.

Питання східної української діаспори неодноразово піднімалися в історіографії, починаючи від часів Російської імперії і до сучасного періоду. Найбільший внесок у дослідження даного питання зробили представники західної діаспори, більшість з яких емігрувало з територій «клинів», зокрема І. Світ, Т. Щербина, В. Іванис та інші. Їхні праці є також джерелом для вивчення громадсько-політичних рухів у місцях розселення українців, адже частково містять спогади авторів. Серед російських дослідників варто відзначити праці Ю. Аргудяєвої, та В. Рибаківського, які містять цінний статистичний матеріал, але не позбавлені тенденцій до применшення значення української колонізації. В останні десятиліття поряд із українськими дослідниками активізувалися історичні розвідки науковців-нащадків колишніх переселенців до «клинів» (таких, як І. Шульга, А. Попок, В. Чорномаз та інші). Незважаючи на велику кількість існуючих на сьогодні досліджень, присвячених розселенню українців на території колишньої Російської імперії, дане питання не є остаточно висвітленим. Окрім того, воно потребує значної популяризації, адже цивілізована країна має обов'язково забезпечувати свою діаспору всім необхідним для існування та збереження національно-культурної ідентичності. Це є необхідним не лише для діаспори, а й для самої України з дуже багатьох причин, серед яких, насамперед – успішність зовнішньої політики держави. Особливо це стосується Росії, де поліетнічність завжди сприймалася як ворожа концепція, тому й утиски по відношенню до національних меншин є звичайним явищем. На жаль, з причини незмінного

малоросійства українців, ці утиски та ігнорування сприймаються як належне, що веде лише до остаточної асиміляції. Однією з причин малого поширення відомостей про історію громадсько-політичних рухів у «клинах» є, ймовірно, саме замовчування цих фактів колишнім і сучасним російським керівництвом. А за умови, що чимала кількість населення України досі орієнтується на російський вектор інтеграції, сприйняття московської точки зору і стосовно діаспори також є безапеляційним. Тож, поряд із популяризаторською функцією, українознавчі дисципліни мають також виробити власне український погляд на історію, значення, сучасний стан і перспективи співпраці з українськими «клинами». Звідси й головні завдання даної статті: проаналізувати історію переселень українців на Кубань (Малиновий клин), Надволжя (Жовтий клин), Північний Казахстан (Сірий клин) та Далекий Схід (Зелений Клин); визначити їхнє місце в подіях українського визвольного руху та подіях, пов'язаних з радянським періодом; з'ясувати ступінь їхньої асиміляції й зацікавлення Україною та визначити можливості подальшої двосторонньої співпраці.

З причин найбільшої ймовірності включення до складу території України Кубані на початку XX ст., цьому осередку переселення українців присвячено найбільшу кількість досліджень. Малиновий клин до останніх десятиліть XX ст. все ще сприймався як невід'ємна частина Соборної України. Тільки з проголошенням незалежності стало зрозуміло, що ця територія, населена українцями, попри їхні прагнення, все ж є частиною сусідньої держави. Процес переселення українців на Кубань був розпочатий Чорноморським козацтвом, яке було створено в 1787 р. з метою використання досвіду Запорозького козацтва у боротьбі з турками [33, с. 19]. Упродовж чотирьох років чорноморці долучалися до завоювань Російської імперії. Військові звання козаків були настільки вдалими, що їм було надано для заселення територію між Бугом і Дністром [32, с. 20]. Більше того, Чорноморське козацтво отримало автономні можливості управління та розвитку. Значною мірою на розквіт козацтва впливав Г. Потьомкін. Після його смерті і з причин постійних нападів на чорноморців з боку поміщиків за прийняття до своїх лав кріпаків, козаки на двох радах вирішили переселитися із Забужжя на Кубань. За дозволом до Петербурга було відряджено посланців, які одержали згоду і після отримання жалуваних грамот рушили на Кубань.

За працею І. Попка (яка була видана ще в 1858 р.), від початку, в 1792 р. переселилося 13 тис. стрілових козаків разом з близько 5 тис. жінок. Далі з Новоросійського краю (територій паланок) прибуло 7 тис. сімейних і несімейних козаків. До цієї чисельної групи додавалося ще три хвили переселенців: в 1808 р. – близько 500 Буджацьких козаків; в 1809–1811 рр. – 23 тис. чоловіків і 16 тис. жінок з Чернігівської і Полтавської губерній; в 1821–1825 рр. – по 20 тис. чоловіків і жінок з тих самих губерній; в 1845–1850 рр. – до 8,5 тис. чоловіків і 7 тис. жінок (переважно з українських

земель» [18, с. 34]. Головним містом був Катеринодар (заснований чорноморцями на річці Кубань у 1794 р.). Крім того, в XIX ст. козаками було засновано ще два міста і 40 куренів, що були військовими казармами і називалися відповідно до назв куренів Запорозької Січі [18, с. 37].

Місця заселення чорноморцями Кубані були болотистими, що й було однією з причин отримання дозволу переміщення козаків. Козаки досить швидко розбудували сільське господарство, і територія Малинового клину стала місцем, до якого прагнули дістатися тисячі закріпачених українців [17, с. 20]. Та все ж процес заселення мав свої недоліки, адже козаки потерпали від хвороб, зокрема малярії, а також ставали жертвами вороже налаштованих горців, *що, звичайно ж, негативно відбивалося на їхній чисельності* [12, с. 4]. Російський уряд не особливо обмежував населення Малинового клину аж до 70-х рр. XIX ст., коли було заборонено вільне записування до козацьких лав. Також проявилася ворожнеча між давнішими переселенцями і новоприбулими з України – «новгородніми» чи «городовиками». Давно осілі на Кубані козаки могли брати участь у громадському житті станиць, на відміну від сезонних чи новоприбулих переселенців, які числилися за місцевістю, з якої прибули [6, с. 9]. Окрім того, майже всі козаки служили у війську, за що отримували на 17 році життя пайовий наділ землі: від 4,5 до 15-ти десятин землі. Козаки мали якісні докласові (п'ятирічні) школи – безкоштовні, з гарними бібліотеками. Городовики допускалися в ці школи лише за певну плату [6, с. 10].

На початку XX ст. на Кубані склалися сприятливі умови для розвитку українського національного руху у зв'язку з керівництвом ліберального графа І. Воронцова-Дашкова. Так, при будівництві Кубано-Чорноморської залізниці українці Малинового клину випросили собі державного контролера в українського письменника А. Кащенко й усі станції уздовж нової залізниці було збудовано в українському стилі. В 1903 р. з Кубані було вислано делегацію до Полтави на відкриття пам'ятника І. Котляревському. В середовищі українців цього краю з'явилися й письменники, зокрема: Яків Кухаренко, Василь Мова-Лиманський та інші. Свідомі кубанські українці запрошували до себе інтелігенцію Наддніпрянської України. Певний час там перебували: Б. Мартос, С. Петлюра, Д. Донцов та багато інших [2, с. 1316]. На фронті Першої світової війни кубанські козаки виставили 37 кінних полків, 22 батальйони пластунів, 9 батерей гарматників та 37 сотень поза полками. Кубанські городовики були мобілізовані у майже такій самій кількості [7, с. 12].

З вибухом революційних подій 1917 р. українці Кубані опинилися у не зовсім вдалому становищі, адже українських партій в даному регіоні не було. Та й соціально-економічні протиріччя значно послаблювали український рух. В 1917 р. у м. Катеринодар відбувся з'їзд, на якому було обрано Крайову Раду і Крайовий Виконавчий комітет, як вищу крайову владу на Кубані. 30 липня 1917 р. – З'їзд українців краю, де було ухвалено рішення про приєднання Чорноморської губернії до України. Внаслідок конфлікту козаків з новгородніми владу взяла Військова Рада. На початку жовтня було утворено Кубанський Крайовий Уряд на чолі з Л. Бичем, головою Військової Ради обрано М. Рябовола – українського патріота й політичного діяча [5, с. 7]. Тоді ж було ухвалено Тимчасову Конституцію Кубані, за якою було обмежено представництво новгородніх у виборах. В січні 1918 р. Кубанська Крайова Рада проголосила Самостійну Кубанську Народну Республіку. Через кілька днів було прийнято рішення про початок роботи про приєднання Кубані

до України на федеральній основі. Завадили цьому більшовики, від яких досить швидко позбавились 6 серпня 1918 р., та українці нічого не змогли вдіяти з білими генералами: Алексєєвим, Каледіним, Денікіним, Врангелем – вони вели на Кубані протиукраїнську політику. Л. Бич та М. Рябовол намагалися скласти угоду з Центральною Радою для боротьби з більшовиками, але та відповідала пасивністю. На відміну від уряду УЦР, гетьман П. Скоропадський пропонував Кубані допомогу зброєю та амуніцією [3, с. 44]. В грудні було створено новий уряд на чолі з денікінцем Ф. Сушковим, за правління якого Кубань стала джерелом поповнення запасів білої армії. Тому в травні було організовано новий уряд на чолі з козаком-автономістом П. Курганським. До уряду ввійшов В. Іванис як міністр торгівлі й промисловості. Він одразу обмежив вивезення продовольства з Кубані [3, с. 46]. Під впливом В. Іваниса було прийнято ідею відкриття нових українських шкіл в чорноморському краї, та дався взяти брак українських вчителів. У відповідь на встановлений контроль вивезення продовольства, Денікін 19 вересня 1918 р. оголосив економічну блокаду краю, аби досягти послуху від Крайового уряду, яка тривала 29 днів.

У зв'язку з загрозою наступу більшовиків у Ростові, 13 червня 1919 р. відбулася конференція, метою якої було об'єднання козацьких сил Кубані, Дону і Тереку. Проте, відбувся розкол у баченнях подальшої орієнтації такого союзу: об'єднання з Добровольчою армією Денікіна або утворення державного організму із Закавказзям, Україною й іншими південними частинами імперії. Останню позицію відстоював М. Рябовол. Але до наступного дня він вже не дожив – розправу вчинили представники Добровольчої армії. Після цього союз козаків об'єднався з Добровольчою армією [7, с. 87–88]. Але кубанські козаки не надто охоче воювали в денікінських лавах. А після вбивства члена самовільної делегації від Кубані на Паризькій мирній конференції священика О. Калабухова взагалі окремими групами почали покидати стрій. Протидіяти цьому Денікін вже не мав жодної можливості.

Починаючи з 1923 р., в Малиновому клині почалася політика «коренізації», за якою М. Скрипник визнав проживаючими в даному регіоні 2,273 млн. українців [3, с. 86]. Тому тут розпочалася підготовка вчителів, виникає організація українських кубанських письменників «Гарт», створено український літературно-історичний гурток, з'явилася маса українськомовних видань, серед яких: українізований «Советський станичник», «Червоний прапор», «Червона газета» та багато районних газет [8, с. 111]. На початку 30-х рр. в Кубанському окрузі працювало понад 300 українських шкіл. А в липні 1932 р. почав організуватись Північно-Кавказький Український науково-дослідний інститут [8, с. 112].

Проте з кінця 1932 р. розпочалося згортання «українізації», внаслідок якої: 1,5 тис. українських вчителів було репресовано, переслідувались колишні політичні діячі та інтелігенція, закрито більшість українських шкіл і припинено діяльність гуртків. Також з бібліотек і клубів було конфісковано *більшу частину українських книжок*. Найбільшим лихом для Кубані була колективізація – хвиля повстань охопила весь регіон. 5 квітня 1933 р. – 5 тис. козачок Тимошівської станиці оточили станичну Раду і повернули все відібране. Те саме відбулося і в станиці Полтавській, Поповичівській, Андреївській, Мар'їнській, Староцебриківській, Воронцовській та ін. [18, с. 82]. Для придушення заворушень більшовики оточували кожен із станиць і вивозили звідти продовольство. Людей не випускали назовні, дозволяючи

лишень вмирати голодною смертю. Найбільше постраждало населення Поповичівської і Андріївської станиць. З деяких станиць все населення було вивезено на Зелений Клин, а заселялися пусті поселення росіянами або, як в станиці Поповичівській, – циганами [18, с. 83].

Під час Німецько-радянської війни діяли сформовані з козаків Малинового клину кіннотні сотні у складі Червоної армії, а також козацькі загони, що співпрацювали з окупаційною владою. Під час німецької окупації на Кубані було відновлено отаманське самоврядування, було обіцяно повернути землю, відродилися козацькі привілеї. В Краснодарі вперше за останні 10 років виходила газета українською мовою, діяв український театр [3, с. 104]. Тому природно, що після відходу німців із Кубані в їхніх лавах діяв козацький корпус кінноти в 40 тис. чоловік і 10-тис. Козацький Перший резервний полк і «Вовча сотня» Андрія Шкуро, що, як і більшість козацьких старшин, належав до когорти борців з радянською владою 1917–1921 рр. В лавах УПА діяла Кубанська сотня, яка відзначалася особливою непримиренністю як до нацистів, так і до сталінських військ.

Після смерті Сталіна русифікаційні процеси на Кубані не припинялися, не припиняються вони і в сучасній РФ. Ще за даними 1989 р. тільки 40,7 % кубанських українців назвало рідною мовою українську.

Наступним за географічною віддаленістю від України розташований Жовтий клин, який займає територію Нижнього і Середнього Поволжя, зокрема, Волгоградську, Саратовську і Астраханську області Росії. За даними Всеросійського перепису населення 2002 р. тут проживає 136 тис. українців. Жовтий клин досі залишається найменш дослідженою гілкою українських переселенців. Перші поселення в даному регіоні пов'язані з іменем Якова Житкова, який звернувся з проханням про переселення до Петра I, отримавши дозвіл на поселення у Низовому Поволжі, започаткував історію Жовтого клину [32, с. 13–14]. Українці поселялися переважно невеликими групами. Починаючи з 1747 р., чумаки-українці, переважно вихідці із Слобожанщини, займалися вивозом солі з озера Ельтон до складів на березі р. Волги, неподалік від Саратова. Місцевий дослідник Жовтого клину І. Шульга вважає одним з факторів збереження українцями самобутності релігії, адже переселенці постійно відвідували духовні центри України, що сприяло взаємному обміну новинами та культурним зв'язкам [32, с. 14]. За даними В. Сінельникової, поряд із прочанством, збереженню етнічної ідентичності українців сприяло дотримання свят українського календарного циклу [26, с. 109]. Окрім перевезення солі, риби та інших дрібних товарів, українці Жовтого клину займалися скотарством, землеробством, ремеслами, працювали як наймані робітники у німецьких колоністів [31, с. 36].

На початку XIX ст. чумацький промисел став не потрібний. Чумаків у 1827 р. переведено в стан державних селян. До другої половини XIX ст. потік селян з України в Надволжя був безперервний, що стало причиною нестачі земель. Вже 1903 р. саратовський губернатор П. Столипін просив уряд заборонити переселення в даний регіон [24, с. 36]. В ході заселення українцями Надволжя тут виникло багато населених пунктів, назви яких повторюють назви вихідних пунктів переселенців з України.

На 1917 р. в Нижньому Надволжі проживало майже 500 тис. українців, які створили більше 600 населених пунктів [32, с. 16]. З утворенням Української Центральної Ради в 1917 р., українці Жовтого клину, *попри те, що самі себе визначали «хохлами», децю активізували свою*

національну позицію. Щоправда, вияв їхніх національних поривів виявився не надто яскравим, звівшись до відправлення телеграм і делегацій до уряду УЦР [17, с. 23]. Проте навіть ці, порівняно незначні дії свідчать про розуміння цією гілкою діаспори значення важливості власної державності на українських землях. Ця діяльність потребує подальших досліджень, адже на сьогодні про період 1917–1920 рр. в Жовтому клині відомо дуже мало. У 1918 р. при Саратовському виконкомі було створено відділ із справ національностей, де була й українська секція, яка проіснувала лише три місяці. Причиною цього І. Шульга називає брак обізнаності більшовиків зі статистикою щодо чисельності місцевих українців [32, с. 16]. Із закріпленням більшовиків при владі в краї пройшли адміністративно-територіальні трансформації. Внаслідок них українські анклавні увійшли до Астраханської, Сталінградської, Саратовської областей та Автономної Радянської Соціалістичної Республіки Німців Поволжя (АРСРНП).

На початку 20-х рр. із «українізацією» у Сталінградській області було відкрито чотири українські школи і російсько-український технікум у станиці Новоанінській. На території Жовтого клину політика українізації гальмувалася з боку місцевого партійного керівництва. Більшовики аргументували це небажанням українців переходити на рідну мову або ж констатували відсутність останніх на Нижній Волзі. Все ж до початку 30-х рр. на даній території з'явилося більше сотні шкіл [17, с. 23]. Навіть нетривала українізація дозволила українцям Жовтого клину усвідомити свою приналежність до певного етносу, хоча вони так і продовжили називати себе «хохлами». Голодомор 1932–1933 рр. понизив населення АРСРНП та Саратовської області. Точних цифр жертв геноциду до сьогодні не відомо. В 30–80-х рр. процеси інтернаціоналізму й русифікації довершили зникнення українського самоусвідомлення у нащадків переселенців. Те саме відбувається і зараз. Цікавим фактом є те, що українці Жовтого клину досі спілкуються між собою українською, називаючи її «хохлацькою», але, коли з'являється хтось з України, вони переходять з ним на російську. *Очевидно це слід пояснювати комплексуванням з приводу неповноцінності своєї української мови* [27].

Ще однією територією розселення українців, яка також не користується особливою популярністю серед дослідників, є Сирій клин. Територія даного центру розселення українців нині не входить повністю до складу РФ, але в період основної хвилі переселення українців, вона була у складі Російської імперії. Це територія Північного Казахстану і Південно-Західного Сибіру (РФ). Історію переселення сюди українців історики ведуть від другої половини XIX ст., а саме, – реформи 1861 р. Маса вільних та майже безземельних селян шукала собі долі на відносно слабо заселених територіях імперії: в Томській, Енісейській, Тобольській, Іркутській губерніях. Саме українці поширили землеробство серед місцевих кочових племен [34, с. 14]. Царський уряд надавав переселенцям по п'ятнадцять десятин землі, позику в сто карбованців, невеликий земельний податок і звільнення на три місяці від інших податків. Навіть такі мінімальні переваги привабили на ці землі в 1891–1914 рр. більше, ніж півтора мільйони українців. Це були переважно переселенці з малоземельних українських губерній: Полтавської, Харківської, Чернігівської, де більшість земельних володінь не перевищувала п'ять десятин [25, с. 282]. За переписами 1904 р. Кустанайський та Актюбінський повіти були найбільше

заселені українцями. Центром українського життя XIX – поч. XX ст. в Сірому клині вважався Омськ.

Сприяла переселенням і Столипінська реформа. Якщо в 1897–1900 рр. українців у Казахстані налічувалось 93,4 тис. осіб, то вже за переписами 1910–1917 рр. їхня кількість становила 789,5 тис. В областях, де українське населення переважало, зокрема, в Акмолінській, Тургайській і Семіпалатинській значно активізувалось національне політичне і культурне життя в роки революційних подій (1917–1920 рр.). У Чимкенті було створено український театр і бібліотеку, а в селах працювали українські школи [22, с. 51]. Важко знайти відомості про участь або співпрацю населення Сірого клину в українському національно-визвольному русі, тому можна говорити про те, що тут не було таких яскравих державницьких поривів як, наприклад, на Кубані. В 20-х рр. наслідком політики «коренізації» стала наявність більше ніж 400 шкіл з українською мовою викладання, навіть друкувалися власні підручники та газети [14, с. 70]. В 30-х рр. XX ст., з початком колективізації, з України до Казахстану вивозили так званих «розкуркулених» селян. Зазнали лиха місцеві українці й від голодомору 1932–1933 рр., адже чинили значний опір колективізації [22, с. 89]. В роки великого терору тисячі українців було депортовано до Південно-Західного Сибіру і Казахстану. В роки Другої світової війни до даної місцевості провадилася евакуація заводів разом з фахівцями. Деякі з них так і залишилися жити на території Сірого клину, долучившись до українських анклавів або асимілювавшись із росіянами чи казахами. Останнє значне переселення українців (понад 230 тис.) до цього регіону відбулося в 1958–1974 рр. внаслідок засвоєння цілинних земель [15, с. 10].

Сучасний період для Сірого клину, незважаючи на внутрішню політику в Росії, є безумовно кращим для збереження національної самобутності, порівняно з радянським. Центрами українства залишаються Омська і Томська області, де діють кілька просвітницьких установ та церков. Території Сірого клину, що входять до Казахстану, мають певну підтримку з боку цієї держави, зокрема, недільні школи з українською мовою викладання та школи національного відродження [10, с. 297]. Значної шкоди збереженню української ідентичності завдають урбанізаційні процеси. Та є випадки – як, наприклад, село Часники Томської області – коли навіть залишивши село (засноване українцями) і виїхавши до іншого, колишні жителі збираються у вже запустілому поселенні на свята, згадуючи минулі часи [4, с. 77–78]. Взагалі, населення зрілого віку, яке покинуло українські села і розсіялося по містах, часто й надалі ідентифікує себе українцями або «хохлами».

Найвіддаленішим від території України є Зелений Клин, розташований на Далекому Сході. Його історія досліджена краще за інші регіони української колонізації. Науковці й надалі звертаються до тематики українського заселення Далекого Сходу, проводяться конференції та круглі столи, присвячені даній темі.

Одним з перших українців, висланих до Нижньо-Селенгійська (Забайкалля) був український гетьман Д. Многогрішний (1672 р.). В другій половині XVIII ст. на Камчатку було вислано учасників гайдамацького руху, які разом з якутськими козаками були об'єднані у якутське козацтво [30, с. 35]. Формування поселень на Далекому Сході почалося з остаточного приєднання цієї території до Російської імперії в 1860 р. Масові переселення українців почалися

з 80-х рр. XIX ст. Назва «Зелений Клин» стосувалася лише частини Приморської області імперії [20, с. 55].

Більшість перших переселенців була з Чернігівської губернії (1884 р.), а з 1887 р. переселенський рух охопив і Полтавську, Херсонську, з 1889 р. – Харківську губернії і Кубань. В 1888–1890 рр. – переселилося кілька десятків етнічних українців з Курської губернії. Загалом, на першому етапі масового переселення на Далекий Схід прибуло близько 17 тис. українців [30, с. 37]. За 1892–1901 рр. до Зеленого Клину перебралося близько 40 тис. українців. До початку XX ст. переселенський рух здійснювався переважно морськими шляхами, а з 1903 р. – виключно залізницею. Нова хвиля переселень була започаткована Столипінською реформою. Тож за період з 1883 до 1917 рр. до Примор'я переселилося 180 тис. селян з українських губерній. За даними перевірки селянських господарств 1903–1913 рр., українці становили 82,26 % селянського населення Приморської області [1, с. 94]. Українці розвивали в цьому суворому краї землеробство, заробляли лісозаготівлю, займалися різноманітними промислами. В 1907 р. у м. Харбін виникає товариство «Український клуб», в 1907–1908 рр. – у Владивостоці засновується «Студентське Товариство Українців», у Нікольськ-Усурійську виникає нелегальна «Просвіта» [34, с. 10]. 8 жовтня 1917 р. на загальних зборах Владивостоцької Української Громади (заснованої в березні 1917 р.) було прийнято рішення про реорганізацію її в товариство «Просвіта». На її базі діяла початкова школа, театральна секція і хор. З 30 квітня у м. Владивосток почав виходити часопис «Українець на Зеленому Клині». В ньому публікувалися матеріали, пов'язані з діяльністю ЦР і Військових з'їздів в Україні. 1 травня 1917 р. у м. Владивосток вояки місцевого гарнізону під жовто-блакитними прапорами взяли участь у масовій демонстрації, а далі провели військове віче [9].

Початком розвитку активної національної роботи був Перший Загальний Всеукраїнський з'їзд діячів і громадянства 11–14 червня 1917 р. в Нікольськ-Усурійську. З цього моменту українські організації з'явилися в українських селах і містах, зокрема, в Спаську, Імані, Хабаровську [21, с. 86]. Підсумком з'їзду були рішення про звернення до Тимчасового Уряду з вимогою про визнання ним широкої національно-культурної автономії для українців, організацію українського війська, створення Далеко-Східної Української Крайової Ради та її Секретаріату. Але процес створення українських військових формувань зазнав багатьох перешкод. Крім того, українські лідери Зеленого Клину вважали, що з отриманням Україною незалежності, автоматично отримають автономію від Росії. Тому створені військові частини були відправлені на оборону України, однак шлях їм перекрили більшовики [11, с. 776].

На II Всеукраїнському з'їзді 7 січня 1918 р. у Хабаровську було прийнято передати українському уряду вимогу, аби він поставив перед російськими урядовцями питання про визнання Зеленого Клину частиною УНР. Не отримавши ніякої підтримки від УНР, вже на III З'їзді у квітні 1918 р. було вирішено боротися за створення незалежної Української Держави на Тихому океані, а також розпочати формування Української армії Зеленого Клину. Очолити формування військ мав Ю. Мова-Глушко – голова Крайового секретаріату. Вже влітку 1918 р. генерал Хрещатинський почав формувати українські дивізії на залізничній станції Ехо. Але адмірал О. Колчак, який закріпився на Далекому Сході, *попри заяви про лояльність до ідеї створення Української армії, жадає, аби перша ж сформована її дивізія була негайно відправлена на більшовицький фронт* – воювати

за «єдину і велику Росію» [16]. О. Колчак став на перешкоді також і формуванню окремої української армії з полонених галичан, яка мала бути за зразком УСС в захищати національні інтереси Зеленого Клину. Тому Ю. Мова і члени Крайового секретаріату визнали за необхідність створення Української армії на місцях – у селах, де колчаківці відбирали у селян майно. На таємній раді було оголошено війну Омському уряду О. Колчака і вирішено проводити відповідну агітацію серед селян.

Партизанський рух обмежив пересування російських монархістів в областях, тому більшу частину очільників, у тому числі й Ю. Мову-Глушка, було ув'язнено колчаківцями. З падінням промонархічного режиму О. Колчака, 20 січня 1920 р. голова Читинської Ради В. Козак від імені всіх українців звернувся до отамана Семенова, якого Колчак призначив командуючим військами Далекого Сходу, з проханням надати українцям повну владу на місцях і допомогти організувати Українську армію. Семенов дав згоду на це 11 липня 1920 р. і підтвердив у кінці жовтня [16]. На підтримку створення Української армії отаман надав українцям 14 кг золота та 10 вагонів борошна. Бажаючи вступити до української армії було багато, але не вистачало зброї, тому протягом листопада 1920 р. було сформовано лише 1 полк у Владивостоці під керівництвом генерала Веріго.

На заваді створення національної армії стали більшовики, які, захопивши склади із зброєю і продовольством, змусили генерала розпустити військо. Більшовики ж, поступово захоплюючи владу на Далекому Сході, погоджувалися із створенням Далеко-Східної республіки і визнали право українців на автономію у складі цієї республіки [16]. Але після вступу Червоної Армії до Владивостока 25 жовтня 1922 р. про всі свої обіцянки більшовики забули. Вони дуже обережно поводитися в Зеленому Клині, адже українці відчували себе ошуканими. Але це не завадило їм відтягнути загальнонародянську «коренізацію» аж до початку 1930-х рр. шляхом постійного применшення статистики чисельності українців у краї [23, с. 79]. В 1931–1932 рр. було створено 4 національних райони, в яких, за статистикою, половину населення становили українці і ще кілька частково українізували. В них почали працювати український педагогічний технікум, крайовий український театр, українське відділення при крайовому видавництві, видавалися крайові й районні газети українською мовою [29, с. 73]. Вже в грудні 1932 р. всі культурно-просвітницькі установи було ліквідовано, а в 1933 р. – ліквідовано й національні райони. Внаслідок подальшої русифікаційної політики відбувалося постійне зменшення кількості українців і тих, хто себе такими вважав. Так, перед початком Другої світової війни в «найбільш українських» районах Зеленого Клину: Хорольському, Чернігівському і Спаському – проживало, поряд з іншими національностями, відповідно: 51,7 %, 33,2 % і 34 % українців [6, с. 82]. І надалі багато українців (через небажання відрізнитися від основної нації СРСР) називали себе росіянами у переписах населення.

З початком 90-х рр. становище українців у Зеленому Клині дещо змінилося і там почали діяти 8 громад. У 1998 р. було зареєстровано Владивостоцьке українське товариство «Просвіта». В травні 1999 р. це товариство ініціювало створення Української національно-культурної автономії м. Владивосток [28, с. 254]. З 2006 р. тут діє також Центр української культури А. Криля «Горлиця». В м. Спаськ теж діє національно-культурна автономія «Джерела України».

Ці організації намагаються хоча б частково відновити український рух, втрачений на початку 20-х рр. XX ст.

Таким чином, історія переселення українців у «кліни» є абсолютно унікальною, адже така міграція спрямована або до неосвоєних земель, або до територій на кордонах імперії. Саме така унікальність дозволяє констатувати факт колонізаторської функції українського народу. А отже, нашою є роздуми про існування українських колоній у той час, коли в українців ще не було власної держави. Цей аспект, як і той факт, що могла існувати ще й Тихоокеанська Україна, залишається поза увагою громадськості з причини невиліковного малоросійства української нації.

Сьогодні можна спостерігати лише постійні тенденції по виродженню української культури в «клінах» [12, с. 332]. Тільки постійна підтримка з боку України дозволила б призупинити цей процес. За умови становлення в нашій державі системи влади, спрямованої на захист українських національних інтересів, можна вважати можливими такі напрямки співпраці з українцями «клінів»:

- популяризація даного питання в ЗМІ і постановка ряду взаємовигідних пропозицій з урядом РФ про створення закладів освіти та культури в «клінах»;

- створення системи обміну викладачами, розповсюдження грантів і стипендій, з метою заохочення української молоді «клінів» повернутися до свого історичного коріння;

- створення туристичних маршрутів по місцях заселення українцями неосвоєних територій, що сприятиме музейній справі в «клінах»;

- матеріальна підтримка культурних автономій, забезпечення літературою, пресою, документальними фільмами тощо;

- пропаганда даного питання в Україні: поширення відомостей про громадсько-політичних діячів; закликання до розуміння того, що соборність України – це також і пам'ять про українців, які живуть поза нашою державою.

Такі напрямки стануть можливими, звичайно, лише за умов культурного, політичного й економічного процвітання нашої держави. Українські «кліни», за умови приділення їм серйозної уваги з боку державного уряду, можуть стати вигідним «козирем» у будь-яких дипломатичних перипетіях з Росією. Адже за 20 років незалежності в українців так і не з'явилося жодного вагомого аргументу на противагу російським.

1. *Аргудяєва Ю.* Етнодемографічна історія українців південної частини Далекого Сходу Росії (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. Аргудяєва / Пер. з рос. Н. Гаврилюк // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 2. – С. 92–100.
2. *Бедрій А.* Світоглядно-ідейна біографія Дмитра Донцова до 1913 року / Анатоль Бедрій // Визвольний шлях. – 1983. – № 11–12. – С. 1311–1316, 1415–1430.
3. *Білий Д.* Малиновий Клин. Нариси з історії українців Кубані / Дмитро Білий. – К.: Товариство «Україна», 1994. – 120 с.
4. *Гончарова Т.* Историческая динамика этнической культуры (на примере украинцев Томской области) / Татьяна Гончарова // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 336. – С. 76–78.
5. *Дем'яненко В.* Кубанський козак Микола Рябовол / Володимир Дем'яненко // Українська державність Кубані [упорядн. В. Рог]. – К.: Бібліотечка молодого націоналіста, 2000. – С. 7–18.
6. *Ермак Г.* Украинское население Дальнего Востока: этнокультурная история и этническое самосознание / Г. Ермак // Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность [Под ред. П. Ф. Бровко]. – Владивосток – К., 2008. – С. 75–84.
7. *Іванис В.* Боротьба Кубані за незалежність / Василь Іванис. – Мюнхен, 1968. – 137 с.
8. *Ісакова І.* Національно-культурне життя українців Кубані 20-х – початку 30-х років XX ст. / І. А. Ісакова // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 192 с.
9. *Каліберда Ю.* Український військовий рух на Далекому Сході Росії / Ю. Каліберда // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2010/Istoria/65468.doc.htm.
10. *Карпенко С.* Сучасний стан шкільництва у східній діаспорі: проблеми та перспективи (на прикладі українських освітніх закладів Казахстану) / С. Карпенко // Українознавство. – № 1. – 2007. – С. 296–298.

11. *Кубійович В., Світ І.* Зелений клин / В. Кубійович, І. Світ // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 2. – Львів, 1993. – С. 768–780.
 12. *Лавер О.* Динаміка чисельності східної української діаспори в ХХ столітті та її роль в майбутньому України / О. Лавер // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 12. – К., 2004. – С. 321–344.
 13. *Лаврів П.* Кубанські козаки / Петро Лаврів // Українська державність Кубані [упорядн. В. Рог]. – К.: Бібліотека молодого націоналіста, 2000. – С. 4–6.
 14. *Мазука Л.* Закордонне українство в Казахстані: історія та сучасність (До року України в Казахстані) / Л. Мазука // Стратегічні пріоритети. – № 3 (8). – 2008. – С. 68–75.
 15. *Макар Ю.* Діаспора як явище і питання співпраці українців в світі / Юрій Макар // Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 9. – 2007. – С. 9–18.
 16. *Мамай А.* За Сибір'ю, где солнце всходит, или почему не состоялась в Зеленом Клинне вторая Украина / А. Мамай // Зеркало недели. – № 42. – 1999. – № 42 (23–29 октября). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/3000/3150/23711/>.
 17. Нова карта про «Жовтий клин» // Бористен. – 2010. – № 10. – С. 23.
 18. *Ланченко О.* Розгrom українського відродження Кубані / Олесь Панченко. – Лос-Анжелес, 1973. – 92 с.
 19. *Полко І. Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту // И. Полко. – Краснодар: «Советская Кубань», 1998. – 190 с.
 20. *Полок А.* Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході / А. Полок // Український історичний журнал. – № 6. – 1998. – С. 54–68.
 21. *Полок А.* З історії товариства «Провсвіта» на Далекому Сході / А. Полок // Визвольний шлях. – Кн. 11. – Лондон, 2000. – С. 84–90.
 22. *Романцов В.* Українці на одвічних землях (XVIII – початок ХХІ століття) // В. Романцов. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 200 с.
 23. *Рыбаковский Л. Л.* Население Дальнего Востока (монография) / Л. Л. Рыбаковский. – М.: Наука, 1990. – 170 с.
 24. *Север'янова О.* З історії автохтонного українського населення Низового Надволжя / О. Север'янова // Українська діаспора. – № 6. – 1994. – С. 36–37.
 25. *Семко В. Л.* Українська

діаспора в Російській Федерації: стан та перспективи / В. Л. Семко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ХХІ. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – С. 281–286.
 26. *Сінельнікова В. В.* Календарна обрядовість українських переселенців Нижнього Поволжя: свята весняного циклу / В. В. Сінельнікова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – № 3. – 2009. – С. 109–115.
 27. *Супрун В.* Украинские говоры в России: проблемы их изучения / Василь Супрун // [Електронний ресурс]: <http://ukrainistika.ru/st/22-vasilij-suprun.html>.
 28. *Ткаченко Т.* Украинцы Владивостока: вчера и сегодня / Т. Ткаченко, В. Черномаз // Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность [Под ред. П. Ф. Бровко]. – Владивосток – Киев, 2008. – С. 250–261.
 29. *Чернолуцкая Е.* Украинцы в советском приморье (1920–1930-е годы) / Е. Чернолуцкая // Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность [Под ред. П. Ф. Бровко]. – Владивосток – Киев, 2008. – С. 65–74.
 30. *Черномаз В.* К 125-летию начала массового переселения украинцев на Дальний Восток / В. Черномаз // Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность. – Владивосток – Киев, 2008. – С. 34–47.
 31. *Чубенко В.* Український чумацький стан в Надволжі / В. Чубенко // Архіви України. – № 1. – 1971. – С. 35–41.
 32. *Шульга І.* Українці Низового Поволжя та їх національне самовизначення / Ігор Шульга // Міжнародна наукова конференція «Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя». Тези доповідей / Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2007. – С. 42–43.
 33. *Щербина Т.* Кубань в прошлом и настоящем / Т. Щербина // Кубань. Збірник статей про Кубань і кубанців [Під ред. проф. Т. Щербини]. – Прага: Видання громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – С. 14–37.
 34. *Янківська К.* Історія української імміграції / Катря Янківська. – Вінніпег: Проект зі збереження видавничої спадщини української еміграції, 1992. – 51 с.

Юрій Фігурний

Міграції запорозьких козаків у першій половині XVIII ст.

У статті досліджуються міграції запорозьких козаків у першій половині XVIII ст., у ході яких ними були засновані Кам'янська та Олешківська Січі. Наголошується, що ці процеси послуговували важливим чинником поступального розвитку українського державо- і націєтворення у контексті цивілізаційної трансформації України.

In the article migrations of Zaporizhia Cossacks in the first half of the 18th century as well as founding by them Kam'yanka and Oleshkiy Seches (Fortresses) are investigated as an important factor of progressive development of the Ukrainian State and Nation Creation in the context of Civilization Transformation of Ukraine.

Зазначена у назві статті тематика, на превеликий жаль, не завжди потрапляє до сфери зацікавлень вітчизняних дослідників, тому кожне напрацювання у цій темі є важливим і, без сумніву, потребує виваженого наукового підходу. Хронологічні рамки статті охоплюють часовий проміжок з 1709 по 1734 рр. Географічні межі пов'язані, насамперед, з теренами Південної України.

На початку нашого аналізу міграційних процесів у першій половині XVIII ст. слід охарактеризувати базові поняття, на яких ґрунтується наше дослідження. Під поняттям «міграція» (латиною «migratio» – означає переселення, переміщення, просторове пересування) ми розуміємо переміщення, які призводять до зміни проживання особи, групи людей, етнічних груп, народів, а також їхнього підданства, політичного, соціально-економічного й культурного середовища. Зазвичай, до міграції відносять ті переміщення, рішення про здійснення яких приймаються добровільно. Під поняттям «запорозькі козаки» маємо на увазі волелюбних та войовничих людей, які в середині XVI ст. створили за Дніпровими порогами власну мілітарну організацію – Запорозьку Січ. Термін «Запорозька Січ» означає укріплений табір, військовий і адміністративний центр запорозьких козаків, що існував із середини XVI ст. і до 1775 р. за дніпровськими порогами, а згодом і на річці Дунай. Сама назва походить від способу захисту козацьких поселень-укріплень від зовнішньої небезпеки, шляхом спорудження навколо них загорожі – засік («січей»), валів, ровів тощо.

Щодо дефініції «українське державонацієтворення», то ми її трактуємо як неперервний у часі й просторі поступальний розвиток українців від етносу (бездержавного народу) до нації (державницький народ), здобуття ними власної національної держави й послідовної розбудови головних її підвалин та перетворення українського народу на окремий культурний феномен людської цивілізації.

Міграції запорозьких козаків у першій половині XVIII ст. на територію, що знаходилася під юридичною зверхністю Оттоманської Порти, передусім були зумовлені дошкульною поразкою антимосковського повстання під керівництвом гетьмана І. Мазепи. Саме тому, як слушно зазначає О. Малиновська, після Полтавської битви внаслідок репресій мала місце політична міграція в Молдавію і далі [2, с. 57]. З цього приводу О. Субтельний наголошує: «За Мазепою до Бендер пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Ці «мазепинці», як їх часом називають історики, були першою українською політичною еміграцією» [3, с. 210]. Проте, з останнім твердженням важко погодитись, адже першими політичними емігрантами були українські козаки під керівництвом гетьмана Якова Острянина (Остряниці), які внаслідок невдачі козацького повстання 1638 р. були змушені мігрувати на землі Московії та з дозволу московського уряду оселилися на Слобожанщині [1, с. 293–294]. Отже, головною причиною міграції українських козаків як